

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2016/3

yıl: 7 cilt: VII sayı: 15

Farabi'nin Saadet Nazariyesinin Analiz ve Eleştirisi

Yazan: Prof. Dr. Muhsin CEVADİ*

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Sedat BARAN**

Özet

Farabi'nin saadet nazariyesi hakkında olan bu makalede öncelikle saadetin formal özellikleri incelenecek ve en üstün iyiliğin saadet olduğu sonucu çıkarılacaktır. Sonraki aşamada ise saadetin asıl unsurları olan teorik, fikri, ameli ve ahlaki faziletler ele alınıp incelenecektir.

Yazar, bu makalesinde Farabi'nin saadet nazariyesinin çok kapsamlı nazariyelerden biri olduğu, bu yüzden de bu nazariyenin salt akılcı bir nazariye olarak tefsir edilmesinin doğru olmadığı sonucunu çıkarıp, ayrıca bu nazariyenin bazı problemlerine de değinecektir.

Anahtar Kelimeler: Saadet, fazilet, ahlak, iman, felsefe.

Giriş

Ebu Nasr Farabi, hicri 257'de Türkistan'ın Farab şehrinde dünyaya geldi. Bağdat'ta Yuhana bin Haylan ve Ebu Bişr Metta bin Yunus gibi meşhur Hristiyan hocalardan mantık dersi aldı.

Farabi, Yunanca eserleri Arapçaya çeviren ilk mütercimlerden biri olan Metta bin Yunus'un vesilesiyle Yunan felsefesinin mirasıyla tanıştı. Bu yüzden onu, İslam dünyasını Yunan felsefesine bağlayan silsilenin ilk halkalarından biri olarak da kabul edebiliriz.

Farabi 330-337 de Şam'da vefat etti (Black,1996 , s.178).

Farabi'nin, Aristo mantığının şerhindeki dirayeti emsalsizdir. Bu yüzden İbn Haldun; "Farabi, mantık ilmindeki maharet ve üstünlüğünden dolayı Muallim-i Sani adıyla meşhur oldu." der (*age.*, s.179).

Ayrıca Farabi'nin mantık hakkındaki eseri gibi tabiat ve metafizik hakkındaki eserleri de onu Müslüman filozoflar arasında haklı olarak üstün bir makam sahibi kılmıştır (Fahri, 1372, s.27).

Farabi, matematik ve müziği bile kapsayan birçok alanda ilim sahibi olmasına

* İran İslam Cumhuriyeti, Kum Üniversitesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi.

** Yrd. Doç. Dr., Batman Ü., İslami İlimler Fakültesi.
baransedat@gmail.com

rağmen asıl şöhreti felsefededir. Bu yüzden İslam dünyasında siyaset felsefesinin kurucusu olarak kabul görmüştür.

Bazı araştırmacılara göre Farabi pratik hikmette Eflatuni temayüllere sahiptir. Yani insan saadeti için her şeyden çok teorik felsefeye ve metafiziğe önem verir. Zira onun siyaset alanında yazdığı iki eseri yani *es-Siyâset* ve *el-Medînetu'l-Fâzıla* metafiziğin konularıyla doludur (Black, 1996, s.190).

Farabi, Aristo'nun *Nikumakhos* adlı eserine (maalesef bu eser elimize ulaşmamıştır) şerh yazan ilk Müslüman filozoftur (Fahri, 1991, s.78). Farabi her ne kadar eserlerinde saadetin mahiyeti ve elde edilmesinin niteliği hakkında görüş belirtmişse de özellikle hacimleri az olan iki eserinde -*Tahsilu'l-Sa'ade* ve *et-Tenbih 'alâ Sebili's-Sa'ade*- bu konuyu özel olarak ele almıştır.

Saadetin Formsal Özellikleri

Farabi, saadetin mahiyet ve içeriğine değinmeden saadetin formasal özelliklerini açıklıyor. Yani insanın saadet hakkında sahip olduğu bütün tasavvurların, saadetin formasal özelliklerini de kendi içinde barındırdığına inanıyor. Saadetin ilk formasal özelliği iyilik ve hayırdır. İnsan da bunu kendi kemali bildiğinden saadeti aramaya koyulur. Bu yüzden insanın talep ettiği her türlü kemal, hayır olarak nitelendirilir (Farabi, 1413 s.227).

Farabi'ye göre insanın kemal olarak kabul etmediği bir şeyin saadet olarak algılanması imkânsızdır. Zira saadeti talep etmek kemali talep etmekten başka bir şey değildir. Dolayısıyla saadet mutlak bir şekilde iyidir (Farabi, 1413, s.72).

İnsanların talep edip seçtiği hayırlar göreceli olduğundan saadetin nasıl bir hayır olduğu konusu açıklanmalıdır.

Farabi, Aristo gibi "bizzât" ve "bilgayr" olmak üzere iki tür hayrın varlığına inanmaktadır. İnsanlar birinci kategorideki hayırları kendi zatlarından dolayı isterler. Ama ikinci kategorideki hayırları başka hayırlara ulaşmaya vesile olmaları cihetinden talep ederler (Aristo, 1378, s.27).

Bizzât hayır da iki kısma ayrılır: Bunların birçoğu bizzât olmakla beraber aynı zamanda bilgayrdırlar da. Örneğin ilim ve bilgi bizzât hayır olmakla birlikte şöhret ve servet gibi başka hayırlara ulaşmak için vesile de olabilirler. Ama bazı bizzât hayırlar asla başka şeylere ulaşmak için istenmez. Bunlar sadece kendi zatlarından dolayı talep edilir (*age.*, s.28).

Farabi, saadetin nasıl bir hayır olduğunu belirtmek için şöyle der: "*Saadet elde edildiği zaman kendisinden sonra ulaşılmak istenilen her hangi bir gaye kalmaz. Bu yüzden saadet sadece kendisi için istenilir ve başka bir şey için istenilmez. Dolayısıyla saadet en üstün ve en kâmil hayırdır.*" (Farabi, 1413, s.228).

Saadetin ikinci formasal özelliği onun diğer hayırlardan üstün olmasıdır. Zira

saadet insanın sayısız isteklerinin ve arayışlarının nedeni hakkındaki sorularının son cevabı ve son gayesi kabul edilir.

Buna ilave olarak önceden de belirttiğimiz gibi saadet başka hayırları istemek için vesile değildir. Saadeti aşip elde edilecek her hangi bir şey de yoktur. Usulen saadete ulaşılması durumunda kendisiyle birlikte başka bir şeyin var olmasına gerek yoktur. Yani saadeti elde ettiğimiz zaman başka bir şeye ihtiyacımız kalmaz. Dolayısıyla saadet bu özelliğinden dolayı başka şeylere oranla “kendisine yeterli olma” sıfatına sahip olmaya daha layıktır (age., s.228). Farabi'ye göre bu da saadetin üçüncü formsal özelliğidir. Yani saadet başka bir şey için istenmediği gibi (saadetin başka hayırlara üstünlüğü) saadetin arazında da hiçbir şey müstakil bir şekilde istenmez (kendisi için yeterli olma).

Tabii saadetin üstün olması ve kendisi için yeterli olması, kendisi dışında müstakil bir şeyin, örneğin kudretin zâtı itibariyle istenmesi ihtimalini ortadan kaldırmaz. Ama kudret zâtı itibariyle istense bile yine de saadete ulaşmak için istenilir.

Aristo ahlakının en zor ve karmaşık konularından biri, bir şeyin kendisi için istendiği anda başka bir şey için de istenmesi konusunun tasavvuru ve algısıdır (Aristo, 1378, s.28).¹ Farabi de saadetin formsal özelliklerini tahlil ederek Aristo ahlakının muhtevasını doğru bir şekilde algılamaya çalışmıştır.

Aristo saadet konusunda birçok faraziyeyi inceler. Örneğin saadetin servet olma ihtimalini ele alır ama servetin zati matlubiyeti olmamasından dolayı saadetin servet olma ihtimalini reddeder. Aynı şekilde olası diğer faraziyeleri de ele alıp saadetin formsal özelliklerine göre hüküm verir.

Farabi saadet hakkındaki olası faraziyeleri geniş bir şekilde ele almadan diyor ki: “Kabul edilebilecek tek faraziye, saadetin fazilet olduğudur. Çünkü insanın kemali faziletten başka bir şey değildir. Saadet de fazilet sahibi olmakla elde edilir. Başka bir ifadeyle saadet faziletlerden başka bir şey değildir.” (Farabi, 1413, s.234).

Fazilet

Farabi faziletin mahiyeti konusunu müstakil bir şekilde ele almaz (el-‘Atî, 1998, s.202). Ama onun konu hakkındaki görüşleri için icmalen şunları diyebiliriz: O, insan vücudunun muhtelif boyutlarına binaen farklı faziletleri tanımlar. Örneğin insan fiilinin fazileti övülen işleri yapmasıdır. İnsan nefsinin fazileti güzel melekelerle sahip olmasıdır. İnsan zihninin fazileti konuları doğru algılama kudretine sahip olmasıdır... (Farabi, 1413, s.233-235).

Farabi'nin fazilet hakkındaki sözleri Yunanlıların “Arete” mefhumu hakkındaki tasavvurlarına benzer. Bu kelime daha genel bir anlamı olan ve genellikle bir

1 Daha geniş bilgi için (Urmson, 1988)

şeyin haletinin doğru ve uygun işlevini gösteren İngilizcedeki “Virtue” kelimesinin karşılığı olarak tercüme edilir. Farabi’ye göre insan vücudunun muhtelif boyutları doğru ve uygun bir işleve sahip olursa fazilet sıfatına da sahip olabilir (Sherman, 2001, s.504). Farabi’nin faziletin çeşitleri konusuna girmesi de bu yüzdendir. Ama faziletin çeşitlerini açıklamadan önce saadet için lazım olan iki önemli noktaya değinmemiz gerekir.

Öncelikle Farabi *et-Tenbih ‘alâ Sebîli’s-Sa’âde* adlı eserinde nihai saadetin adını anmamaktadır. Ama *Tahsilu’s-Sa’âde* adlı eserinin başlangıcında konunun hedefi için; “*Dünyevi ve nihai saadeti elde etmek için gerekli olan şeyleri bulmaktır.*” der (Farabi, 1413, s.119). Tabii Farabi bu eserde dünyevi ve nihai saadetlerin tanımını veya elde edilmelerinin keyfiyetini birbirlerinden ayrı olarak ele almaz. Ama *es-Siyâsetu’l-Medeniyye* adlı eserinde nihai saadeti; bilmek ve aklın bilfiil olması (Farabi, *es-Siyâse*, s.55) veya akl, âkil ve makulun ittihadı olarak tanımlar (*age.*, s.35).

Bu tanımını göz önünde bulundurduğumuz zaman Farabi’nin dünyevi ve nihai saadetlerin ayrımı hakkındaki görüşünde bu iki tür saadetin mahiyetsel ihtilaflarını ve bunların elde edilme yollarının farklılıklarını görememekteyiz. Bu görüşe göre saadet mutlak bir şekilde faziletlerle sahip olmakla elde edilir ve bu olmadan saadet düşünülemez.

İkincisi; bugün ahlak (Ethics) ve siyaset (Politics) arasında aşikâr bir şekilde var olan sınır, Farabi’nin eserlerinde yoktur. Tabii Farabi’den önce Eflatun da siyaset ve ahlakın konuları arasında fark gözetmemiştir.

Bu nazariyeye göre toplum organik bir yapıya sahiptir. Bu yüzden toplumun saadeti veya şekaveti cüzleri olan insan fertlerinin saadet ve şekavetlerini etkilediğinden doğal olarak toplumun tamamını da etkiler. Böylelikle toplum ve ferdin saadetini ilgilendiren konular siyaset veya insani ilimler başlığı altında incelenir. Tabii Aristo ahlak ve siyaset ilimlerinin hedefi olan saadetin bu iki ilim dalındaki mahiyetsel vahdetini kabul etmekle birlikte bu iki ilim dalının konularını ayrı olarak ele alır (Aristo, 1378, s.14).

Belki de Farabi’nin ameli felsefesini Eflatuncu bilenlerin delillerinden biri de budur. Çünkü Farabi, Aristo’nun aksine Eflatun gibi ahlak ve siyaset ilimlerinin konularını birbirinden ayırmaz.

Şimdi de toplum veya ferdin saadeti için gerekli olan fazilet çeşitlerini inceleyeceğiz.

Faziletin Çeşitleri

Farabi faziletlerin çeşitlerini ikili ve dördülmak üzere ikiye ayırır.

Faziletler öncelikle Hulki ve Nutki olmak üzere iki kısımdır. Nutki faziletler insanın natık kuvvesiyle ilgilidir. Örneğin hikmet vb. Hulki faziletler ise insanın meyl ve iradesiyle ilgilidir. Örneğin iffet vb. (Farabi, *Fusûlun Munteze’â*, s.30).

Farabi, faziletler hakkındaki başka bir sınıflandırmasında şöyle diyor: “*Teorik faziletler, fikri faziletler, hulki faziletler ve pratik sanatlar olmak üzere dört şey saadet için gereklidir.*” (Farabi, 1413, s.119).

Tabii Farabi'nin pratik sanatlardan kastı muhtelif meslekler hakkındaki ameli faziletlerdir (*age.*, s.167).

Farabi'nin faziletler hakkındaki bu sınıflandırmalarını farklı bilmemiz gerekir. O, aslında faziletleri nazari -yani düşüncenin natik kuvvesini ilgilendiren- ve ameli -yani Hulki- olmak üzere ikiye ayırır (Farabi, *Fusûlun Munteze'a*, s.28).

Nazari Faziletler

“*Nazari faziletler, varlıkların akli ve yakini idrakleriyle aynı özelliklere sahiptir.*” (Farabi, 1413, s.119). Yani nefsin kendisi vasıtasıyla hakikatleri tanıdığı haletlerdir (Aristo, 1378, s.210). Ama âlemde farklı türlerden varlıklar yaşadığı için doğal olarak birbirlerinden farklı nazari faziletler vardır.

Farabi'nin nazariyesinde önemli olan nokta şudur: Akli idraklerin esasları ve asılları apriori bilgidir (bedihi) ve insan hiçbir çaba göstermeden ve araştırmaya ihtiyaç duymadan bunları algılayabilir. Bu bilgi türü insanın marifetlerinin esasını da teşkil eder (Farabi, 1413, s.120). Yani selim bir fıtratı olan herkes bu makulatları tümel ve yakini bir şekilde derk eder. Bu yüzden bu tür bilgiler, meşhur veya apriori bilgiler olarak adlandırılır. (*age.*, s.261).

Aristo insanın, apriori bilgileri ve meşhur ilimleri derk etmeye kadir olduğu kuvveye şuhudi akıl (Nus) demektedir. Zira ilim ve hikmetten farklı olan bu tür bir bilgi, malumatlarını burhan ve delil yoluyla elde etmez (Aristo, s.218).

Farabi nazari faziletlerin ilk mertebesi olan ve apriori bilgileri algılayan bu kuvveyi nazari akıl olarak adlandırmış ve şöyle tanımlamıştır: “*Bu, delil ve istidlale gerek duymadan doğal bir şekilde ilimlerin mebnainı teşkil eden zaruri ve tümel öncülleri yakini bir bilgi olarak insana sunan kuvvedir.*” (Farabi, *Fusûlun Munteze'a*, s.50).

Ama apriori bilgiler ve meşhur ilimler, varlık âlemini malum ve makul kılacak ve insanı nazari faziletlerle donatacak kadar çok olmadığından şüphe yoktur. Bu yüzden insan apriori bilgilerin ve meşhur ilimlerin kazanımlarından biri olan mantık ilminin ilkelerine uygun olarak (Farabi, 1413, s.262) akli bilgilerini genişletip ilmin faziletlerine sahip olmaya çalışmalıdır. İlimden kasıt veya Aristonun deyimiyle ilmi tanıma (Aristo, s.211) insanın iradesinden müstakil olan ve insanın meydana getirmediği şeylerin istidlali ve mutlak idraklerdir (Farabi, *Fusûlun Munteze'a*, s.51). Böylelikle ilk illetten tutun da sayı, cisim, insanın kemali vb. bütün konu ve varlıklar bilgi ve tanımanın ilgi alanına girer ve ilimler zümresinden yerlerini alır (*age.*, s.51).

Farabi'ye göre nazari faziletlerin birçoğu bilgi yoluyla elde edilir. O, muhtelif

ilimleri tanıtmada hususunda kaleme aldığı eserinden başka, ahlak üzerine yazdığı eserlerinin farklı yerlerinde de kısaca bunlara değinir. O, tealem, tabiat, metafizik ve insani veya siyaset ilimlerini temel ilimlerden sayar.

Tealem ilminden kasıt, işi hacim ve ölçü olan matematiktir. Tabiat ilmi ise varlıkları ve onların tabii iletilerini tanımaya çalışır. Metafizik veya hikmet; soyut varlıkları ve ilk mebdde ya da tabii olayların illetlerinden daha uzak olan illetleri tanımaya çalışır (age., s.52). İnsani veya siyaset ilminin işi ise insanların kemalini tanıtmaktır. Yani insanların elde etme yeteneğine sahip olduğu hayır ve kemalleri tanımaya çalışmaktır. Siyaset ilmi akli usul ve esaslara göre insan saadetinin hedefi olan fazileti, buna ulaşmanın önündeki engelleri ve bunun karşısında yer alan kötülükleri inceler.

Farabi aklın nazari kuvvesini ilgilendiren nazari akılla saadetin tanınacağını belirtir (Farabi, 1366, s.73).

Burada iki noktanın açıklanması gerekir. Birincisi: Farabi'nin ilim hakkındaki tasviri Eflatun ve benzerlerinin taklidiyle salt akılcıdır. Hatta bizim bugün tecrübi mahiyete sahip olduğunu kabul ettiğimiz tabiat ilmi bile Farabi'ye göre tamamen nazaridir ve akli ve bedihi idrakler esasınca mantıki burhanlar vesilesiyle hâsıl olur. Dolayısıyla tabiat da matematik gibi nazari ve aklidir. Farklılıkları ise sadece ele aldıkları konulardadır.

Büyük bir ihtimalle Farabi de Eflatun gibi hissi idrakleri yakini bilmiyordu. Bu yüzden tabiat hakkındaki yakini inançlar mecmuası olan tabiat ilminde, hissi idrakler için her hangi bir rol göz önünde bulundurmamıştır.

Bugün tabiat ilmi hakkındaki bu tasavvurun önemli savunucuları yoktur. Tabii bu da tabiat ilmindeki yakinden el çekme pahasıyla hâsıl olmuştur. İşte bu, Farabi'nin ödemeye hazır olmadığı bir bahadır.

İkincisi; bu dört nazari ilim dalı da insanın iradesinin yaratmada ve meydana getirmede hiçbir role sahip olmadığı şeyler hakkındadır. Bu yüzden bunlar, insanlar vesilesiyle varlık âlemine ayak basan ve malum olan ameli ilimlerin tersine sadece malum olabilirler. Asla pratik hayatta var olma özeliğine sahip olamazlar. Nazari ilimlerde insanın tek bir rolü vardır, o da faili tanıtmaktır. Ama ameli ilimlerde malum olacak şeyin öncülünü tanımak onu meydana getirmektir. Aslında ameli ilimlerin en önemli özelliği kendisiyle amel edilir olmasıdır. Eğer bunun dışında farklı bir şey olurlarsa batıldır (Farabi, 1413, s.254). Ama matematiğin, tabiatın ve ilahiyatın nazari olmalarında hiçbir kuşku yoktur ve bunlar hakkındaki bilgiden kasıt da bu ilim dallarının konularını tanıtmaktır. Peki, siyaset ilmi nasıl nazari olabilir? Siyaset ilminin konusu insanın saadeti ve bunu elde etmek için gerekli olan faziletlerdir. Saadetleri tanımak siyaset ilminin hedefidir. Bu da sayıları, miktarları ve bunlara hâkim olan kanunları bilmekten ve hatta Allah'ı tanımak ve tabii varlıkların uzak illetlerini bilmekten farklıdır.

Biz saadeti elde etmek için öncelikle onu tanımalıyız bu yüzden görünüşe göre siyaset ilmi, ameli ilmin bir cüzü olmalıdır. Ama Farabi'ye göre siyaset ilmi tümel ve akli saadeti tanımaya çalışır. Böyle tümel bir malum hiçbir şekilde insan vasıtasıyla meydana gelmez. Siyaset ilminde malum olan şey sadece saadet ve faziletlerin tümel formlarıdır. Örneğin cömertlik ve iffet nedir? Böyle şeyler mekân, zaman, miktar vb. has özelliklere sahip olmadan var olamazlar. İnsan vasıtasıyla tahakkuk bulan cömertlik veya iffet de o tümelin bir ferdidir ve bu ferdi özellikler aşikâr olmayana kadar insanın iradesiyle meydana gelmeleri imkânsızdır. Dolayısıyla insanın, bu özellikleri kendisi vesilesiyle elde edeceği ve nazari kuvvenin yanında, saadet ve faziletlerin tümel formlarını açıkça gösteren ve ferdin şahsi özelliklerini aşikâr kılan başka bir kuvvede olmalıdır.

Görünüşe göre Farabi'nin siyaset ilmi hakkındaki görüşü Aristo'nun görüşünden farklıdır. Zira Aristo, insanı ilgilendiren düşünce ve istidlallerin ameli hikmetin alanına girdiğine inanıyor ve ameli hikmetin hem tümeleri hem de tikelleri ele aldığını belirtiyor (Aristo, 1378, s.222). Ama Farabi'ye göre siyaset nazari ilimlerin bir cüzü ve nazari aklın faziletlerindedir. Nazari ilimler de genel anlamda bir şeyi meydana getirme keyfiyetini ve bu gibi nazari faziletleri bizlere öğretmezler (Farabi, 1413, s.143-150).

Fikri Fazilet

Düşünce ve fikir kuvvesi, göz önünde bulundurulmuş hedef ve gayelere ulaşmak için gerekli yol ve yöntemleri sunma kudretine sahiptir. Bu kuvve ferdi özellikleri ve gayeleri hayata geçirmenin niteliğini belirler ve bunları elde etme yollarını gösterir. Tabii bu kuvve sadece herhangi bir gayeye ulaşmak için gerekli olan aletleri bulma yeteneğine sahiptir. Dolayısıyla bu kuvvenin iki yüzü vardır. Hem iyi gayelere ulaşmak için kullanılabilir hem de kötü gayeler için vesile olabilir. Bu yüzden gösterdiği yollar da gayelere bağlı olduğundan iyi ve kötü sıfatlarla vasıflandırılır (age., s.150).

İnsan bu kuvvenin yardımıyla ilim, iffet, cesaret vb. faziletlere sahip olabilir. Aynı şekilde bu kuvvenin yardımıyla uçuk hedeflerini de ameli kılabilir. Fikir ve düşünce kuvvesi sadece göz önünde bulundurulmuş gayeye ulaşmak için gerekli olan vesileleri bulmaya odaklanır. Gayenin iyi veya kötü olması hakkında düşünmez. Aslında insan önce herhangi bir gayeyi belirler ve bu gayeye ulaşmak için iştiaht sahibi olur. Sonra da bunun hakkında düşünmeye başlar (Farabi, *Fusûlun Munteze'a*, s.56).

Farabi'ye göre düşünce kuvvesi fazilet sayılmamakla birlikte uçuk hedeflere ulaşmak için de vesile olabilir. O, bu kuvvenin iyi ve güzel gayeleri hayata geçirebilmesi durumunda fazilet olabileceğine inanır.

İyi bir gayenin hayata geçirilmesi için istinbad edilen ve faydalı olan her şey

fikri fazilettir. Ama beşeri gayelerden birini hayata geçirmek için faydalı olan ve bunu derk eden düşünce kudreti veya kuvvesi fikri fazilet değildir. Buna başka bir ismin konulması gerekir (Farabi, 1413, s.151).

Bu güç gayenin türüne bağlıdır ve farklı şekillerde ortaya çıkar. Örneğin birileri askeri hedefler için gerekli olan alet ve vesileleri bulmada üstün yeteneklere sahip olabilir. Böyle bir insanın askeri ve savaşçı düşünce fazileti vardır (*age.*, s.153). Hakeza toplumun iyiliği ve ilerlemesi için gerekli yolları bulmada üstün yeteneğe sahip olan insan, siyasi düşünce kudretine sahiptir. Eğer böyle bir insan toplumun uzun süreli iyiliği için gerekli olan yolları bulursa, sahip olduğu bu kudret her şeyden çok kanun koymaya benzer (*age.*, s.152).

Sanatsal veya Mesleki Fazilet

Bu tür faziletler insanın natık amel kuvvesini ilgilendirir. Yani insanın bunlar vesilesiyle tabiatı etkileyip tasarrufta bulunacağı çiftçilik ve tıp gibi meslekleri öğrenme kudretidir (Farabi, 1405, s.29). Böyle bir faziletin rolü herkes tarafından bilinmektedir. Nitekim toplum fertlerinin saadetinin en önemli şartı olan toplumun bekası, farklı meslek ve uzmanlıkların varlığına bağlıdır. Farabi saadet hakkındaki kitabında bile bu mesleklerin nasıl öğrenileceğini incelemiştir (*age.*, s.167-168). Ama her şeyden önce; “*Bu faziletler insan fertlerin saadetinde ne gibi bir role sahiptir? Bu tür meslekler olmadan saadet elde edilemez mi?*” gibi soruların cevabı verilmelidir.

Aristo ferdin saadeti için etkili olan servet, sağlık ve kudret gibi bazı şeyleri (insan ruhunun dışındaki) harici hayırlar bilmektedir. Yani servet, sağlık... Her ne kadar saadet değilse de saadet bu gibi şeylerden etkilenir. Harici hayırlar farklı şekillerde saadeti etkileyebilir. Örneğin uzun ömür veya sağlık, nazari ve ahlaki faaliyetler için gerekli olan zeminleri hazırlar. Servet de ahlaki faaliyetler için bir vesile olarak kullanılabilir. İyi baht harici hayırlara da muhtaçtır. Zira iyi bir işin gerekli olan vesilelere sahip olmadan yapılması mümkün değildir. Bizler birçok işimizde dostlarımızdan, servetten, siyasi güçten yararlanır ve bunlardan vesileler gibi istifade ederiz (Aristo, 1378, s.37).

Farabi ferdin saadeti için sanatsal faziletlerin etkisi hakkında konuştuğu zaman bu etkiyi göz önünde bulundurmıştır. Ama o Aristo gibi harici hayırların rollerini geniş bir şekilde ele almamıştır.

Ahlaki Faziletler

Farabi nazari faziletler hakkında Aristo'nun aksine ve hatta kendi metodunun tersine ahlaki faziletleri müstakil ve geniş bir şekilde ele almamıştır. Bu da bazı araştırmacıların şaşkınlığına neden olmuştur (el-Âtî, 1998, s.206). Ama onun dağınık bir şekilde dile getirdikleri bir bütün olarak incelenirse konu hakkında

açık bir tasvir ortaya konulabilir. Bu yüzden Farabi'nin görüşünün şerhi için bazı noktaları açıklayacağız.

1- Hulki faziletler insanın nuzui kuvvesini ilgilendirir (Farabi, *Fusûlun Munteze'a*, s.30) Nuzui kuvve; insanın, kendisi vesilesiyle herhangi bir gayeye şevk ve ilgi duyduğu veya ondan kaçıp nefret ettiği bir kuvvedir (*age.*, s.28). Ama görünüşe göre ahlaki faziletleri nuzui kuvveye veya insanın farklı isteklerine bağlamak, meyl ve istek kuvveleri olmayan Allah ve mücerret varlıklara ahlaki faziletleri nispet vermenin doğru olmadığı anlamındadır. Aristo açıkça diyor ki; Allah'ı ve mücerret varlıkları cesaret, cömertlik iffet vb. sıfatlarla vasıflandırmak anlamsızdır. O, inkâr edecek şekilde soruyor; Acaba ilahları sabırlarından dolayı övmemiz zevksizlik değil midir? Hâlbuki onlar kötü heveslerden tamamen uzaktırlar. Eğer biz bütün faziletleri sırasına göre gözden geçirirsek bu amellerin ilahlara uygun olduğu tasavvurunun çirkin ve onların makamına layık olmadığını görürüz (Aristo, 1378, s.393).

Farabi, Aristo'nun aksine ahlakın insana has olduğuna dair herhangi bir şey söylememiş ve hatta buna işaret bile etmemiştir. O, sadece Hulki faziletlerin insanın nuzui kuvvesini ilgilendirdiğini belirtmekle yetinmiştir. Acaba Farabi'nin sarf ettiği bu sözlerinin gereksinimi Allah'ı ve Ulûhî âlemi ahlaki özelliklerle vasıflandırma olasılığının inkârı mıdır?

Görünüşe göre Farabi'nin nazariyesinde insanın nuzui kuvvesi her ne kadar ahlaki faziletlerin meydana gelmesi için zeminler hazırlasa da bu rolün sebebi insan iradesinin bu kuvve vesilesiyle zuhur edip aşikâr olmasındandır. Dolayısıyla eğer herhangi bir yerde insan iradesi nuzui kuvve olmadan zuhur edip aşikâr olursa orada birçok ahlaki faziletlerin var olması da mümkündür. Örneğin Allah adildir. Yani asla zulmetmeyi irade etmez ve iradesi her zaman bu sıfatla vasıflandırılır.

Farabi İslami öğretilerden aldığı ilhamla Allah'ın ahlaki sıfatlarla vasıflandırılmasının yanlış olduğuna inanmıyor ve önceden belirttiğimiz ihtimal de ahlakın insana has olmadığına kanıtı olabilir.

2- İnsanın nuzui kuvvesi iki şekilde ahlaki faziletlerin ortaya çıkması için gerekli olan zemini hazırlar. Birincisi; iyi fiilleri yerine getirerek, ikincisi ise iyi ve kabul gören nefsanî haletleri elde ederek.

İnsan bilinçli ve kendi seçimiyle övülen işleri yaparsa ahlaki faziletlerle vasıflandırılır. Doğru sözlü olan ahlaki faziletlere sahiptir. Yalan söyleyen ahlaki kötülöklere sahiptir. Ama insan fiillerinin kaynağı ve menşeinin tahlili bizlere bazı nefsanî haletlerin varlığının bu fiillerin eyleme dönüşmesini çabuklaştırdığını göstermiştir. Örneğin cesaretli bir ruha sahip olan bir insan savaş sırasında zorluk çekmeden cesurca kararlar alıp sağlam dayanabileceğini gösterir. İşte bu yüzden Farabi'nin ve diğer filozofların ahlaki bahisleri daha çok nefsin sıfatları ve özellikle

rahat bir şekilde zeval bulmayan ve ıstılahen kendisine meleke denilen nefsin sabit ve değişmeyen sıfatlarını kapsar (Farabi, 1413, s.232-235).

Dolayısıyla ahlaki faziletler, iyi fiillerin çabuk ve rahatça sadır olmalarına kaynak teşkil eden sabit nefsanî heyetlerdir (melekelerdir) (Farabi, *Fusûlun Munteze'a*, s.24).

3- Karşımıza şöyle bir soru çıkmaktadır: Bu iyi melekeler insan nefsinde nasıl meydana gelirler? Bu soruyu şu şekilde de sorabiliriz: Acaba ahlaki faziletler fitri ve insan tabiatının bir parçası mıdır, yoksa sonradan mı kazanılmıştır?

Kesinlikle Farabi'nin soruya cevabı şudur: İnsanlar fitri olarak ahlaki faziletlere sahip olma yeteneğine sahiptir. Ama bu faziletleri fiiliyata geçirmek insanın kendi çabasını gerektirir.

Ahlak genel anlamda ister iyi ister kötü olsun iktisabidir. Tabii bazı insanlar irsi olarak ahlakın bazı özelliklerine sahiptirler. Ahlakın bazı özelliklerini de doğal bir şekilde değiştirebilirler (Farabi, 1413, s.235). İnsanlar kendi özgür iradeleriyle bu özellikleri koruyup ıslah ettiği oranda ahlaki faziletlerle vasıflandırılır ve bu özellikler de o oranda değer kazanırlar (Farabi, *Fusûlun Munteze'a*, s.31).

Bu konunun önemi; Acaba ahlakın bazı özellikleri doğal şekliyle mi kalır? Bunlar zevale uğramaz mı? Ya da ahlakın bütün özellikleri sonradan mı kazanılır? Sorularının cevabındadır. Farabi bu meseleyi Aristo ve Eflatun'un ihtilafı konularından biri olarak zikretmektedir. O, Aristo ve Eflatun'un görüşlerinin uyumunu göstermek için kaleme aldığı *el-Hakîmeyn* adlı meşhur eserinde bu iki filozofun konu hakkındaki ortak yönlerini bulmaya çalışır.

Farabi doğal ahlak mefhumunun kendi içinde birçok tezdâd barındırdığına inanır. Zira Farabi'ye göre ahlaki faziletler insanın çabasını ve telaşını gösterir. Hâlbuki bir şeyin böyle bir mefhumla anılması insanın bu ahlaki fazileti kendi özgür iradesiyle seçmediğini gösterir (Farabi, 1405, s.95).

Farabi daha sonra; "Eğer ahlaki faziletlerin esası kesbi olsa veya en azından bunların korunması için insanın çaba ve telaşı gerekirse insan bunları nasıl elde edebilir veya bunları nasıl koruyabilir?" konusunu ele alır ve bu soruya şöyle bir cevap verir: Bu ancak insanın kendi nefsinin bu işlere alıştırmamasıyla mümkündür. Yani insan cesaret isteyen işler yaparak nefsinde cesaret melekesini meydana getirir. Tabii insanda cesaret ruhu olmazsa cesaret gerektiren işleri yapması çok zordur. Ama cesaretin meleke olması için cesaret isteyen işlerin devamlı yapılmasından başka bir çare ve yol yoktur (Farabi, *Fusûlun Munteze'a*, s.30). Dolayısıyla ahlaki fiiller ahlakın asıl faziletlerini meydana getiren unsurlardır. Bu fiiller insan nefsinde meleke olduktan sonra artık tekrar gerektirmeyen ahlaki fiiller olurlar.

4- Ama ahlaki faziletler veya melekeler nasıl bir şeydir? Nefsin kemali olarak da adlandırılan ahlakın kemali nedir? Farabi bu konuya kemal ve nefsin selameti

ile kemal ve cismin selametini karşılaştırarak cevap verir. Bu da aslında Yunan ahlakının özelliklerinden biri olan nefsin cisim gibi bazen sağlıklı ve bazen de hasta olması tasavvurunun kendisidir. Eflatun ve onun takipçisi olan Zekeriya Razi cismani tıp karşısında ruhsal tıp mefhumunu kullanmıştır. Farabi de bu benzerlikten yararlanıp diyor ki: “İnsanın ahlaki kemalleri ve bunu meydana getiren haletler, insanın cismani kemalleri ve haletleri gibidir. İnsan bedeninin kemali (olgunluğu) onun sağlıklı olmasındadır. Yani eğer insanın bedeni sağlıklıysa bunu korumalı yok değilse onu tedavi etmeye çalışmalıdır. Bedenin sağlıklı olması yemeklerde, işlerde vb. itidale uymasındır. Aynı şekilde ahlaki selamet fiillerde ve amellerde itidale riayet etmek ve orta yolu tutmaktır. Eğer herhangi bir fiil itidali aşarsa iyi veya faziletli bir ahlaki meydana getiremez.” (Farabi, 1413, s.238).

Böylelikle Farabi de iyi ahlak melekesinin kazanım kaynağı olabilecek fiillerin doğruluğunu belirleyen ölçüt olarak Aristo'nun, “orta yol” teorisini öne sürer.

Öncelikle “orta yol” mefhumunun açıklanması gerekir. Farabi bu mefhumun iki farklı kullanımına işaret etmektedir. Birincisi altı sayısının iki ve on sayıları için vasat olmaları gibi orta yolun da kendi nefsi itibariyle vasat olmasıdır. Bu tür bir orta yol sabit ve daimidir ve asla azalıp artmaz. Ama izafi veya kıyasi olan ikinci orta yol, birçok etkenin tesiriyle kemmi ve keyfi değişime uğrar. Örneğin yemek yeme miktarının sabit orta yolu yoktur. Değişik zaman ve mekânlarda ve farklı konumlarda kemmi ve keyfi açıdan değişir. Bu tür bir orta yol farklı etkenler açısından göz önünde bulundurulmalıdır.

Farabi ahlaki fiillerdeki itidal ve orta yolun, izafi veya kıyasi orta yol olduğunu belirtir. Zira bir insan için bir fiilin iyi ve normal olması farklı bir konumda olan başka bir insan için itidalden ve orta yoldan çıkma sayılır (Farabi, 1405, s.37).

Dolayısıyla Farabi de Aristo gibi birçok nefsanî haletin ve eylemin iyi veya kötü olmasını “orta yol” kaidesine binaen tespit etmeye çalışır. Örneğin iffet, şehvetperestlik ve duygusuzluğun orta yoludur. Tabii bunun niteliği ve niceliği çevrenin farklı etmenlerine göre değişir. Farabi'nin bu faziletler ve kötülükler mecmuası olan fihristi, Aristo'nun fihristine benzemektedir. (Farabi, 1413, s.241; Ross, 1995, s.210).

5- Her fazilet iki kötülük arasındaki orta yoldur. Dolayısıyla her faziletin karşısında iki kötülük vardır. Bu yüzden ahlakını ıslah etmek isteyen kimse öncelikle kötü ahlakının hangi tür bir itidalden kaçıştan meydana geldiğini bulmalıdır. Örneğin cesaret isteyen işlerden aşırılığa gidip yılmazlığın kötülüğüne mi düşer olmuştur? Veya cesaret isteyen işlerden geri kaldığı için korkaklığın kötülüğüne mi düşer olmuştur?

Nefsanî kötülüklerin türünü bilme, tekrar ve alıştırmaya yoluyla insana orta yolu bulmaya yardımcı olur. Örneğin yılmaz olan biri korkak olan birini taklit ederek cesaret isteyen işlerden el çekip itidal ve orta yola doğru hareket eder. Kor-

kak bir insan da yılmaz olan bir insanı taklit ederek cesaret isteyen işlerde itidal ve orta yolu bulur (Farabi, 1413, s.244).

Yukarıdaki beyanımızdan ahlakî faziletin, insanın nazari akıl kuvvesinin alanına giren nazari faziletler cinsinden olmadığı nefsin sabit temayülleriyle aynı özelliklere sahip olduğu ve itidal ve orta yola doğru meylettiği anlaşıldı.

Farabi faziletlerin sıralaması konusunda insanın saadeti için nazari faziletleri birinci fazilet olarak kabul ediyor. Zira saadete ulaşmanın ilk adımı insanın bilgisi alanına giren ve nazari bir fazilet olan saadeti tanımadır. İkincisi ise saadete ulaşmak için insanın kendi bilgisiyle tespit ettiği münasip yolları bulacak ve nefsi düşünce kuvvesi vesilesiyle tespit edilen yola girmeye sevk edecek fikri fazilettir.

Böylelikle ferdi ve sosyal saadetin asıl unsurlarının farklı faziletler olduğu ve bunlar olmadan saadete ulaşmanın imkânsız olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Aslında Farabi'nin saadet hakkında savunduğu bu görüşler bugün çağdaş ahlak felsefesinde kapsamlı gaye (inclusive end) adıyla meşhurdur. Bu nazariyeye göre saadet çeşitli akli ve ahlaki faziletlerden meydana gelen bir mefhumdur.

Bu nazariyeye muhalif ve saadeti sadece nazar etme (bakmak) veya akli düşünme bilen akılsal gaye (intellectual end) adında başka bir nazariye de vardır. Ahlaki faziletlere herhangi bir asalet tanınmayan bu nazariye hatta ahlaki faziletleri bile sadece zihnin hakikatleri müşahede edebilmesi için gerekli olan rahat ve sakin bir ortamı meydana getiren mukaddimeden ibaret biliyor.

Aristo'nun konu hakkındaki görüşü ise biraz müphemdir. Bu yüzden şarihleri onun saadeti akılsal gaye (intellectual end) ya da kapsamlı gaye (inclusive end) bilmesi hakkında ihtilafa düşmüşlerdir (Kenny, 1992, s.31-35). Ama Farabi hiçbir kapalılığa yer bırakmadan açıkça saadet hakkında kapsamlı bir tefsir sunmuş ve ahlaki faziletleri saadetin asıl cüzü saymıştır.

Felsefe tarihçisi unvanıyla meşhur olan Debarah'ın Farabi'nin sözlerini tamamen yanlış nakletmesi çok ilginçtir. O bu sözlere binaen Farabi'yi saadet hakkında amellere ve fiillere hiçbir rol göz önünde bulundurmeyen akli ve tasavvufi tefsirde bulunmakla itham ediyor. Debarah şöyle diyor: "*Farabi'ye göre bir insanın Aristo'nun felsefesinin konularını bilip bunun gereksinimleriyle amel etmemesi bu felsefenin konularını bilmeden gereksinimleriyle amel etmesinden daha iyidir.*" (Bkz. el-Âtî, 1998, s.222).

Bu sözler tamamen Farabi'nin görüşlerinin zıttına ve hatta onun bu konu hakkındaki açık ifadelerinin tersinedir. Farabi diyor ki: "*Aristo'nun mantık, ilahiyat, tabiat ve ahlak başta olmak üzere bütün düşüncelerine vakıf ve aynı zamanda fazilet dışı davranışları olan bir insan ile isimleri zikredilen ilimlerden haberdar olmamasına rağmen fazilet kabul edilen davranışları eyleme geçiren bir insanı göz önünde bulunduralım. Bu iki kişiden fazilete uygun davranışları hayatına geçiren insan diğere oranla filozof unvanına daha layıktır.*" (Farabi, *Fusûlun Munteze'a*, s.100).

Aslında Farabi, ahlaki fazileti saadetin unsurları arasına koymakla Debarah gibi insanların düşünce tarzlarının üstüne bir çizgi çizmiştir (el-‘Âtî, 1998, s.200-224).

6- Farabi eğitim ve terbiyeyi birbirinden ayırmıştır. Ona göre eğitim; insanlar arasında nazari faziletleri meydana getirmektir. Terbiye ise insanlar arasında ahlaki faziletleri icat eden ve ameli meslekleri öğreten bir yoldur (Farabi, 1413, s.165).

Eğitimin tek yolu konuşma ve diyalogdur. Oysa terbiye hem diyalog hem de fiil ve pratiğe ihtiyaç duyar. Bazen vaaz ve sohbet tek başına ahlaki faziletleri yerine getirmek veya muhtelif meslekleri öğrenmek için yeterli olmaz. Bu yüzden teşvik veya güdüleri uyarma gibi yöntemler uygulanarak fertlerin şevk ve ilgileri mezkur faziletler üzerinde yoğunlaştırılmalıdır. Dolayısıyla başkalarının saadeti için çabalayan insanlar özellikle yöneticiler, bu hedeflerine ulaşmak için vaaz ve nasihatle birlikte uygun icrai siyasetleri de göz önünde bulundurmalıdırlar.

Biz kısaca Farabi'nin saadet hakkındaki nazariyesine değindik. Şüphesiz Farabi, Eflatun, Aristo ve hatta Plotin'in *Usulohiyya* (Farabi ve diğer birçok Müslüman filozofun yanlışlıkla Aristo'nun kaleme aldığını düşündükleri kitap) adlı eserinden farklı birçok öğretiyi benimsemiştir. Ama yine de düşüncelerinin Yunanlı öğretilerin tekrarı olduğu söylenemez.

Farabi'nin düşünceleri felsefi tefekkürün bütün boyutlarında o kadar asil ve mükemmeldir ki felsefede kendisine Farabi dönemi diyebileceğimiz yeni bir dönemin başlatıcısıdır. Aynı şekilde düşünceleri Sicistâni, Âmirî vb. gibi insanlar vasıtasıyla yayılan Farabi'nin, Aristo ile kıyaslanıp kendisine Muallim-i Sani lakabının verilmesi de mübalağa değildir (Netton, 1999, s.1).

Farabi'nin saadet nazariyesinin çok mükemmel yönleri olmasına rağmen içinde birçok problemi de barındırır. Biz bunlardan bazılarına değineceğiz.

İmanın Saadetteki Yeri

Allah, mead ve nübüvveti iman, dinî yaşamın esasıdır. Dinî yaşam, saadetin cevheri ve insanın kurtuluşudur. Dolayısıyla saadet incelenirken dini yaşamın ve dinin esasları yani imanın saadetteki rolü de ele alınmalıdır. Böyle bir tahlilde şöyle bir soru karşımıza çıkar: Acaba iman, Farabi'nin saadetin kaynağı olarak bildiği dört faziletten hangisi içinde yer alır? Kuşkusuz varlık âleminin gerçek hedefi olan Allah'ın varlığını veya meadı ya da nübüvveti tanımak, Farabi'ye göre nazari bir fazilettir. Ama acaba iman, sadece felsefi burhanlar ve bilimsel yollarla Allah'ı ve diğer nihai hakikatleri tanıma mıdır?

İmanın içinde Allah'ı tanımak vardır. Lakin iman sadece Allah'ı tanımaktan ibaret değildir. Akıldan duygulara kadar insanın bütün boyutlarını da kapsar. İman, insanın tüm varlığıyla Allah'a teslim olmasıdır.

İmanı nazari bir fazilet olarak tanımlamak tümeli tikelin özelliklerine binaen

tanımlamaktır. Dolayısıyla dinin ve imanın, saadetin terkihi yapısında ne gibi bir role sahip olduğu sorusuna cevap verilmelidir.

İman fikri veya ameli (mesleki) bir fazilet olmadığından geriye sadece ahlaki bir fazilet olması ihtimali kalır. Ama eğer Farabi gibi ahlakî fazileti “orta yol” mefhumuna binaen tanımlarsak imanın orta yolu nedir? Sorusuna cevap vermemiz gerekir. Örneğin cesaret, korku ile yılmazlığın orta yolu olduğundan fazilet kabul edilir. Peki, iman nasıl bir fazilet olabilir? İmanı faziletler mecmuasına yerleştirebilmemiz için iki alternatifimiz vardır. Birincisi; Ahlakî faziletleri “orta yol” ile sınırlandırmamalıyız. İkincisi de “dinî fazilet” adı altında yeni bir fazilet türünü faziletler mecmuasına eklemeliyiz.

Görünüşe göre iman diğer faziletlerden farklı bir fazilettir ve ahlakî ve nazari faziletlerin arasında yer almaz. Hatta bunları kendi çerçevesi içine bile alır. Bu yüzden iman daha farklı bir şekilde incelenmelidir.

Orta Yolun Saadetteki Yeri

Farabi de Aristo gibi ahlaki faziletlerin ölçütünü “orta yol” bilmektedir. Acaba bu ölçüt bütün faziletler için geçerli olabilir mi? Görünüşe göre bazen insanın bir konuda aşırıya gitmesi ahlakî açıdan orta yol ve itidale riayet etmesinden daha iyi olabilir. Örneğin insan doğruluk, sadakat ve dürüstlük makulelerinde itidal ve orta yola nasıl riayet etmelidir?

Aristo'nun 15. yüzyıldaki İtalyan eleştirmeni Lorenzo Valla diyor ki: “*Acaba bizim sonsuz hikmete sahip olup hiçbir ahmaklığımızın olmaması daha iyi değil midir?*”. Kendisi İncil'in bir ayetine binaen bazen orta yolun kötülük olabileceğini de öne sürüyor (Becker,2001 , s.492).

“Orta yol”un birçok yerde fazilet sayılıp yüce bir ahlakî değer olmasından hiçbir şüphe yoktur. Lakin bu, ahlakî değerler için özellikle kulluk, takva ve ilahi aşk gibi insanın Allah'la olan irtibatını sağlayan fiiller için genel bir ölçüt olamaz. Hatta insan gücü yettiği oranda bu gibi şeylere sahip olmak için çalışmalıdır.

Niyetin Saadetteki Yeri

Farabi'nin saadet hakkındaki nazariyesinin problemlerinden biri de niyetin saadetteki yerinin belli olmamasıdır. Farabi'nin nazariyesini benimsememiz durumunda karşımıza şöyle bir soru çıkar: Örneğin birileri şöhret için doğruluk melekelerini nefsinde meydana getirebilir. Acaba bu doğruluk melekesi bizzat hayır olan doğrulukla aynı ahlaki değere mi sahiptir?

Farabi'nin nazariyesi bu ikisi arasındaki farklılığa nasıl bir çözüm getirebilir? Görünüşe göre bunlar farklı hedeflerin fiilleri ve farklı niyetlere binaen eyleme dökülmüş nefsanî melekelerdir. Dolayısıyla biri şöhret için diğeri de zati değerinden veya Allah'a yakınlaşmak için cesaret ruhiyesini meleke edinmiş iki insanın

fiilleri arasındaki farklılığın kaynağını nefsanî melekelerin dışında başka bir yerde aramalıyız.

Dini öğretilerde kendisine çok önemli bir rol biçilen niyete, maalesef Yunan ahlakında ve hatta Farabi gibi Müslüman ahlak filozofları arasında gereken değer verilmemiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Farabi'nin saadet nazariyesinden öğrenilecek çok güzel şeyler vardır. Lakin bu nazariyeyi insanın saadeti hakkında öne sürülen mükemmel bir tahlil sayamayız.

Kaynakça

- Aristo, *Ahlâk-ı Nikomakhos*, thk. Muhammed Hasan Lütfü, Terh-i Nov, 1378.
el-Âtî, İbrahim, *el-İnsân fî Felsefeti Fârâbî*, Beyrut: Daru'n-Nebug, 1998.
Black, Debarah L., "al-Farabi", *History of Islamic Philosophy*, ed. Oliver Leaman, Seyyed Hossein Nasr, 1996.
Encyclopedia of Ethics, ed. Nancy Sherman, Lawrence C. Becker, Charlotte B. Becker, Blackwell:2001
Fahri, Macid, *Seyr-i Felsefe der Cihân-ı İslâm*, c. I, Farsçaya çev. Heyet, Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1327.
_____, *Ethical Theories in Islam*, Netherlands: Brill,1991.
Fârâbî, Ebu Nasr, *Kitâbu's-Siyâsetu'l-Medeniyye*, thk. Fevzi Metri Neccar, Tahran: el-Mektebetu'z-Zehra, 1366.
_____, *el-Cem' Beyne Re'yi'l-Hakîmeyn*, thk. Albir Nasîr Nâdir, Tahran: 1405.
_____, *Fusûlun Munteze'a*, thk. Fevzi Metri Neccar, Tahran: el-Mektebetu'z-Zehra, 1405.
_____, *Tahsilu's-Sa'âde, el-A'mâlu'l-Felsefiyye* içinde, thk. Cafer Âliyasın, Beyrut: Daru'l-Mute'ehhil, 1413.
_____, *et-Tenbih 'alâ Sebîlîs-Sa'âde, el-A'mâlu'l-Felsefiyye* içinde, thk. Cafer Âliyasın, Beyrut: Daru'l-Mute'ehhil, 1413.
Kenny, Anthony, *Aristotle on the Perfect Life*, Oxford: 2991.
Netton, Ian Richard, *al-Farabi and His School*, Curzon:1999 .
Ross, David, *Aristotle*, Routledge:1995 .
Urmson, J. L., *Aristotle's Ethics*, Oxford:1988 .